

The Balkan State-Sponsored Propaganda in Ottoman Macedonia

Никола МИНОВ
Филозофски факултет – Скопје
minov@fzf.ukim.edu.mk

Abstract: *The text offers a comparative analysis of the modus operandi of four state-sponsored propaganda in the last decades of Ottoman rule in Macedonia. The most powerful tools in the struggle for supremacy over the Christian populations in Macedonia were the religious and educational institutions. However, Greece, Bulgaria, Serbia and Romania also sponsored the creation of cultural societies, establishment of political parties, printing of daily and weekly newspapers, appointment of doctors and pharmacists, engagement of foreign scholars, foundation of banks, sending armed troops to Ottoman Macedonia, and even opening of “national” coffee houses and barbershops. In this article we analyse three different propaganda tools: the textbooks used in primary and secondary education; the role of high school; and the influence of medics in the shaping of national identity.*

Клучни зборови: пропаганди, учебници, средни училишта, османлиска Македонија лекари

1. Вовед

Терминот пропаганда има негативен призвук и под него најчесто се подразбираат активности спонзорирани од влади и политички групи, за да ја остварат зацртаната цел и да го шират својот став преку намерно искривување на фактите. Ваквата терминологија не им е туѓа ниту на балканските историографии. Силно исполитизирани и континуирано спротивставени една на друга, националните историографии на балканските држави се обидуваат да ги акцентираат сите негативности кои произлегле од пропагандното дејствување на нивните конкуренти во османлиска Македонија а, од друга страна, редовно го избегнуваат зборот пропаганда кога пишуваат за „хуманите цели“ на нивните сонародници. Така, низ насловите на грчките научни публикации се провлекуваат термините „бугарска пропаганда“, „романска пропаганда“, „антигрчка пропаганда“ и „странски пропаганди“, но не и терминот „грчка пропаганда“ (Αγγελόπουλου 2020; Λιάντας 2014; Τρίτος 2004; Τριάρχης 2002; Νικολαΐδου 1995; Καρδαράς 1995; Αγγελόπουλος 1973; Σωτηρόπουλος 1961; Σπληλιωτόπουλος 1905). Во Србија се објавуваат дела за бугарската пропаганда, но не и за српската (Трајковиќ 2015; Шешум 2013; Н. Д. s.a). Во насловите на софиските изданија редовно станува збор за „грчка пропаганда“, „српска пропаганда“ и „туѓи пропаганди“ во османлиска Македонија (Лелџова 2010; Константинова 2008; Иванов 2007; Хаджиниколова 2006; Тошев 1998; Георгиев и Трифонов 1995; Трајкова 1994;

Елдъров 1993; Гоцев 1991; Трайкова 1988), но, освен еден изключение,¹ нема ни збор за бугарска пропаганда. Слично и романските автори пишуваат за другите пропаганди во Македонија, но го избегнуваат терминот „романска пропаганда“ (Pinetta 1928).

Грчките, српските, бугарските и романските автори поаѓаат од „аксиомата“ дека грчкото/српското/бугарското/романското сознание на Македонците, или на Власите, било нешто иманентно, нешто кое не е подложно на сомнеж и анализа. Додека сличните погледи на соседните балкански држави се третираат како излив на национализам, настапот на сопствената држава во османлиска Македонија се воспева како чин на патриотизам и средство за одбрана од туѓите пропаганди (Георгиев и Трифонов 1995: 5; Петров и Темелски 2003: 110). Иако постоењето на матична пропаганда е понекогаш потврдено од страна на највлијателните фактори на конкретната пропаганда,² современите национални историчари замижуваат пред непријатните факти и ја форсираат тезата дека сите дејствија на сопствените политички и религиозно-просветни претставници во османлиска Македонија имале хуман карактер и биле насочени единствено кон запазување на етно-лингвистичкиот идентитет на „сопственото“ население во Македонија (Маркова и Дойнов 1994: 247).

Она што една од четирите балкански историографии го прикажува како хуманост и патриотизам, останатите три го доживуваат како пропаганда ставена во функција на експанзионизам. Ваквата конфликтност е првата препрека со којашто се соочува секој оној кој ги истражува балканските национални пропаганди во Македонија кон крајот на османлиското владеење. Прашањето што го наметнуваат четирите спротивставени гледишта е: дали дејствијата на сите четири балкански држави во османлиска Македонија може да се третираат како пропаганда? Спротивставување на четирите тези воопшто нема да нè помрдне од појдовната точка, бидејќи сите инволвирани страни тврдоглаво се држат до своите вистини. Од друга страна, од морето информации секогаш може да се одберат факти кои би оделе во прилог на една, или на друга теза. За жал, токму ваквиот селективен пристап кон податоците претставува главна карактеристика на најголемиот дел трудови што обработуваат одредени сегменти од темата. Затоа, наместо да ги спротивставуваме гледиштата, одлучивме да ги спротивставиме методите што балканските држави ги употребувале во меѓусебната борба за превласт врз христијанското население во Македонија. Без разлика дали ќе ја прифатиме или отфрлиме тезата дека српскиот, грчкиот, бугарскиот или романскиот настап во македонските вилаети бил класична пропаганда, преку споредба на користените методи најпрецизно можеме да ја потврдиме или деконструираме тезата дека тоа што го правеле едните духовни, просветни и политички претставници во Македонија се разликувало од тоа што го практикувале нивните конкуренти. Оттука, ако сличностите значително ги надминуваат разликите, би можеле да констатираме дека доколку активностите на три од балканските држави се третираат како пропаганда, истото правило би важело и за дејствијата на четвртата

¹ Станува збор за брошурата „Бугарската пропаганда во Македонија и Одринско“, објавена во 1902 година во Софија од автор (Петар Бошнаков) кој се потпишува со псевдонимот *Еден Македонец*. Единъ Македонецъ, 1902.

² Така, во белешка за пропагандните борби во османлиска Македонија, бугарскиот егзарх Јосиф I запишал во својот дневник дека „против српската пропаганда треба да ја засилиме нашата“. Види: Събев 1992: 522.

држава, и обратно, доколку некаде надвладуваат разликите, тогаш би се потврдила тезата на една од четирите национални историографии.

Најмоќна алатка во пропагандните борби за Македонија била црквата. Во тој контекст, Грција и Бугарија имале предност пред своите српски и романски ривали, бидејќи ширењето на грчкото и бугарското влијание на религиозен план било потпомогнато од моќната Цариградска Патријаршија и од Бугарската Егзархија. За разлика од нив, Србија и Романија не успеале да издејствуваат признавање на независна српска и романска црква во трите македонски вилаети. Многу порамноправна била борбата на образовно поле, бидејќи сите четири држави располагале со бројни образовни институции. Во борбата за доминација врз македонското христијанско население, четирите балкански држави спонзорирале и формирање на културни друштва, основање на политички партии, печатење на дневни и неделни весници, назначување на лекари и аптекари, изработка на флексибилни статистики, ангажирање на странски авторитети кои би ги промовирале гледиштата на спонзорот пред меѓународната јавност, основање на банки и филијали, испраќање на вооружени чети во Македонија, па дури и отворање на „национални“ кафеани и берберници (Καράβας 2002: 29). Со оглед на тоа што детална анализа на сите наведени пропагандни алатки бара многу поголем простор, во долните редови ќе се ограничине на: учебниците во националните училишта во османлиска Македонија; на начинот на кој што функционираше и биле финансирани средните училишта; и на улогата на лекарите во пропагандните борби.

2. Учебниците и пропагандата

Предмети што најмногу ја градат кај учениците претставата за нацијата и општеството се историјата, националниот јазик и географијата. Оттука и нивното место во учебните програми се перцепира како индикатор за тоа што се очекува од училиштето и дали од него се бара да изврши национално-општествена интеграција на младите генерации. Следејќи ги тезите на историографиите на балканските држави, се добива впечаток дека учебниците по историја, географија и литература на ривалските пропаганди во османлиска Македонија претставувале алатка со која што конкурентите за османлиското наследство во Македонија се обидуваат да ја наметнат *лагата* дека Македонија била нераскинлив дел од националниот организам на конкретната држава. Од друга страна, сопствените учебници се третираат како евангелија по патриотизам, кои на младите ученици им ја презентирале историската вистина (Кайчев 2006: passim; Божинов 1982: passim). За да видиме во колкава мера изнесеното соодветствува со реалноста, ќе ги сумираме и меѓусебно ќе ги спротивставиме основните тези во грчките, српските, бугарските и романските учебници по историја, литература и географија.

2.1 Грчките учебници

До втората половина на 19 век, грчките истории биле пишувани од странски автори и биле целосно посветени на историјата на античка Грција (Zervas 2010: 104). Во 1877 година таткото на модерната грчка историографија, Константинос Папаригопулос, го завршил своето шесттомно дело *Историја на грчката нација*, во коешто ја лансира тезата дека грчкото национално единство се базира врз историски,

лингвистички и географски континуитет од античка до современа Грција, со што го поставил стандардот според кој што во иднина се пишувале грчките учебници по историја (Κουλούρη 1988: 239-574). Според овој нов, поширок поглед врз историјата на Грција, грчкиот етнос постоел уште од антички времиња и безмалку непроменет опстанал низ хеленистичкиот и византискиот период, сè до современоста. Меѓутоа, хеленистичките држави и Византија зафаќале многу поголема територија од тесниот простор што ѝ бил доделен на современа Грција, па оттука историските лекции за големината на Грција во минатото, ги одразувале и грчките територијални претензии во сегашноста и иднината. Што се однесува до Македонија, уште во 1853 г. Папаригопулос ги поставил основите за грчкото историско право врз оваа османлиска територија. Дотогашните западноевропски истории ги третирале македонското кралство и кралот Филип II како освојувачи на грчките полиси. Но Папаригопулос, а по него и речиси сите грчки учебникари, истакнува дека не постоеле разлики помеѓу античките Грци и Македонци. Македонија, чија што историја и традиции наводно биле грчки, била само дел од една голема Грција. Притоа, Филип II веќе не бил варварин, туку човек „кој воопшто не беше странец“ и кој „успеа да ја обедини Грција“ а „македонските кралеви беа директни наследници на Херкулес и останатите познати Грци“ (Zervas 2010: 118). Александар III, пак, бил кралот кој „ја распространи грчката култура низ источниот свет“ (Zervas 2010: 109). Ова толкување на Папаригопулос станало неизбежно во грчките учебници по историја, по што десетици генерации на грчки воспитаници растеле со сознанието дека без Македонија, грчката држава била некомплетна.

Грчките територијални претензии биле најдоследно претставени на часовите по географија. Во учебниците една до друга биле поставени мапи на античка и современа Грција, со што кај грчките ученици требало да се вреже сознанието дека териториите што ги поседувала современата грчка држава биле само скромни дел од територијата на античка Грција, која и во современоста била населена со Грци (Zervas 2010: 133). Истото се потврдува и во еден учебник по географија од 1880-ите, во кој авторот истакнува: „Во четврто одделение им ја покажуваме на учениците целокупноста на грчките земји. Ние нив ги учиме дека овие земји се грчки; дека се сопственост на луѓето што ги населуваат, (луѓе кои) што имаат исто потекло, иста религија и го зборуваат истиот јазик со нас“ (Κουλούρη 1988: 333, 343, 407). Сепак, додека од една страна се акцентирала грчката превласт врз одредени македонски региони во минатото, грчките автори го минимизирале, или пак целосно го премолчувале периодот кога Македонија била под туѓа власт. Така, до 1882 година зборовите Бугарин и Бугарија воопшто не се спомнувале во историските лекции и дури откако Бугарија јасно ги истакнала своите претензии кон Македонија, Бугарите „се избориле“ за место во грчките учебници, при што простор им бил отстапен само на бугарските воени неуспеси (Κουλούρη 1988: 325; Zervas 2010: 189).

2.2 Српските учебници

До 1878 година Македонија добивала занемарливо место во српските учебници. Раздвижувањето на Балканот по Руско-турската војна од 1877/78 и Берлинскиот конгрес ја поттикнало српската држава отворено да ги истакне своите претензии на југ, а тезата за српскиот карактер на Македонија станала официјална српска политика. Ваквата српска ориентација била најочигледна во учебниците по географија, каде што уште во 1878 година Македонија била претставена како земја во која што живеело мнозинско

српско население. Паралелно биле воскреснати и главните симболи на средновековна Србија во Скопје, Сер и Прилеп. При описот на македонските градови, биле истакнувани единствено моменти од српската историја и фолклор. Српските учебникари како по договор повторувале дека Скопје било седиште на српските кралеви, Прилеп бил градот на Крали Марко, Солун градот на Дојчин војвода, а Битола била родното место на српскиот сремски војвода Јован Манастирлијата (Кайчев 2006: 152, 154).

Во сличен размер со своите колеги географи, авторите на српските учебници по историја го експлоатирале средновековието како аргумент за српските права врз Македонија. Главните мотиви во историските лекции за Македонија биле крунисувањето на цар Душан во Скопје и прогласувањето на српската патријаршија во Сер. Притоа, преку овие два настани српската државна идеја се поврзувала со географска симболика, релевантна за современите надворешнополитички претензии на Србија (Кайчев 2006: 131-132). Од друга страна, сите историски настани што би го ставиле под сомнеж српското право врз Македонија биле премолчувани, или погрешно толкувани. Така, Самуиловото царство најпрво било премолчено, потоа било кратко споменато како некаква нејасна македонска држава, за подоцна да прерасне во Македоно-српско царство (Кайчев 1997: 399). Слично се однесувале и авторите на учебниците по литература. Во расказ за градот Прилеп, штуро се забележува дека во Средниот век доаѓало до чести промени на власта во градот, за потоа речиси целиот расказ да се посвети на славната ера кога во градот владеел „српскиот крал Марко“ (Кайчев 2006: 108).

2.3 Бугарските учебници

Доколку направиме паралела помеѓу очекувањата на бугарските политичари од образованието во Бугарското кнежевство и тоа во егзархиските училишта во Османлиската Империја, ќе увидиме дека основната задача на учебните програми во Бугарија била суштински поинаква од задачата на образованието во Македонија. Додека, од функција на министер за просвета, во 1881 година Константин Иречек истакнал дека главна задача на учебната програма во Кнежеството Бугарија е да му овозможи на ученикот солидно и сестрано образование, кое ќе му го отвори патот кон светот (Ванков 1905: 396), бугарските политичари и дипломати имале поинакви очекувања за младите Македонци во егзархиските училишта. Така, во извештај до бугарското МНР од 15.10.1898 година, кнежевскиот трговски агент во Скопје, Димитар Ризов, истакнува дека основна задача на образованието во бугарските училишта во Македонија е *„кај македонската младина... да се посадат и култивираат чувства на национална свест, национална гордост и бугарски патриотизам“* (Гацевџ 1934: 295).

Витална улога при инсталирањето на бугарските национални чувства и патриотизам во училиштата играле т.н национални предмети – историјата, географијата и бугарскиот јазик и литература.

Задолжителен елемент во бугарските учебници за историја бил расказот за „бугарските браќа“ Кирил и Методиј. Задолжителна била и лекцијата за словенското доселување во Македонија, коешто постојано било проследувано како дел од националната бугарска историја. Притоа, покрстувањето на Бугарите во 864 година се третира како важна етапа во конечното обликување на бугарскиот народ. Така, Словените од Македонија што го прифаќале христијанството „започнале да се приближуваат и приврзуваат кон другите, веќе покрстени Бугари, а југозападната граница на бугарското господство на тој начин се преместила зад Охридското езеро“.

Постојано се потенцирало дека населението во Македонија било бугарско, дека охридскиот архиепископ бил „архиепископ на Бугарите“, а Македонија доброволно му се потчинила на Иван Асен II, бидејќи мнозинството од населението било од ист, бугарски род, со царот (Кайчев 2006: 122). Најважна компонента на претставата за бугарска Македонија била лекцијата за моќната заедничка средновековна држава. Кованицата на Константин Иречек – Западното бугарско царство – преземена од неговата *Историја на Бугарите*, станала најупотребуван термин во бугарските учебници по историја (Кайчев 1997: 397-398). Преку ова т.н „Западно бугарско царство“ и неговите седишта Меглен, Воден, Преспа и Охрид, географскиот акцент во историските учебници се преместил на југозапад и ги легитимирал македонските области како второ средиште на бугарската државност (Иречек 1886: 245-260).

За да го прикажат историското право што Бугарија го има врз Македонија, бугарските автори најчесто биле принудени да прибегнат кон пропагандните методи на минимизирање или премолчување на историските настани. Така, повеќето учебникари целосно ја премолчиле туѓата доминација врз Македонија во Средниот век. По византиското освојување на Македонија кон средината на XIII век, областа исчезнува од историските учебници, за наеднаш да се појави по цел еден век, кога била освоена од Османлиите, со што станува јасна тенденцијата да се премолчи состојбата во Македонија додека таа се наоѓала надвор од бугарскиот државен опфат и под власт на балканските ривали за османлиското наследство.

Од сите предмети во егзархиските училишта во Македонија, централно место во учебните програми секогаш му се дава на бугарскиот јазик, кој бил најзастапен предмет во сите три училишни нивоа. Доминацијата на јазикот е подвлечена во првите одделенија во основните училишта. Преку читанките, претставата за татковината и нацијата стигнувала до најширок круг на луѓе, во најрана возраст и со максимален ефект. Тие биле напишани исклучиво на бугарски јазик, а во песните и кратките раскази главните херои биле деца, со кои што младите читатели можеле лесно да се поистоветат. Читанките биле исполнети со стихови за детето Македонче, или за сираче Македонче, при што на мошне луциден начин на младите основци им била врежувана мислата за неподносливата положба под османлиска власт, за убавиот живот во слободна Бугарија и за братската љубов што кон нив ја чувствувале нивните врсници од другата страна на границата (Кайчев 2006: 100).

Македонија била неизбежен дел и од бугарските хистоматии, каде што, понекогаш, ѝ биле посветени 40% од целокупниот материјал (Кайчев 2006: 96). На преден план се истакнувале нејзините природни убавини, а најупотребуван географски поим било Охридското езеро, кое било асоцијација за цела Македонија. Во текстовите била опишана привлечноста на шумите и планините, убавината на полноводните корита на Вардар, Струма и Места, величината на Пирин Планина. Постојано се градела претстава за зелени шуми, високи планини, плодородни полиња, јужни растенија, бескрајни рамнини и бистри езера, т.е, се создавала претстава за природната убавина на татковината (Кайчев 2003: 59, 61). Вториот најупотребуван мотив бил „фактот“ дека во Македонија живеат предимно Бугари, па се гради сликата дека во овој „неослободен дел од Бугарија“ живеат „наши исти браќа, месо од нашето месо, крв од нашата крв, чисти, најчисти Бугари“ (Кайчев 2006: 98-99).

Националната програма на бугарската државна елита била најсилно изразена во учебниците по географија, кои во чекор ја следеле државната политика на Бугарија и ги

изразувале нејзините територијални претензии. Како што можело да се очекува, османлиските цензори немале разбирање за мапите на бугарските картографи. Од оваа причина, професорите во егзархиските училишта во Македонија не можеле да предаваат според учебниците по географија користени во училиштата во Бугарија. Недостатокот на географските учебници бил компензиран со учебници за запознавање на татковината (*Отечествоведение*). Во овие „безопасни“ учебници, покрај фактографските описи на планини, реки, долини и езера, креативните учебникари секогаш наоѓале начин да вметнат белези со кои што се потврдувала бугарската супериорност во Македонија. При описот на македонските градови, авторите не пропуштале да потенцираат дека Охрид бил стара метропола на бугарските цареви, Воден бил престолнина на Самуил, Скопје прво побарало бугарски владика од Патријаршијата, и тн. Од друга страна, постоењето на српски, грчки или романски институции било занемарено, а сите факти што докажувале туѓа доминација биле премолчени (Кжнчовъ 1899: 75; Кайчев 2006: 156).

2.4 Романските учебници

За да го придобие влашкото население и да го искористи како потенцијална монета за размена на јужна Добруца со Бугарија, романското кралство требало да ги научи младите Власи да го зборуваат романскиот јазик, да ја научат романската историја и да се запознаат со големината на Романија. Притоа, доколку го следиме начинот на кој што Романија ги користела учебниците како метод за пропаганда, ќе увидиме дека романските учебникари речиси и да не се разликувале од своите колеги во Белград, Софија и Атина. Единствената разлика се состоела во тоа што учениците од првите две одделенија во романските училишта во Империјата учеле на мајчиниот влашки јазик. Меѓутоа, и покрај тоа што младите Власи ја уживале привилегијата што не им била овозможена на Македонците во христијанските училишта, тие набргу се соочиле со првите стапици во овие влашки учебници. Во букварот на Димитри Атанасеску од 1865 година, кој бил наменет за „Романците од десната страна на Дунав“ и доживеал над 10 изданија, веднаш по изучувањето на азбуката, на 12 страници следувале зборовите што малите првачиња требале да ги исфрлат од употреба. Зборовите „сега“, „здравје“, „приказна“, „среќа“, „благодарам“, „време“ и тн., што тие ги научиле од своите родители, биле прикажани како непожелни (поради својот грчки корен) и биле заменети со нивниот романски еквивалент (Athanasescu 1865: 18-29). Песните во овие влашки буквари редовно ја наметнувале претставата за големината на Романија и романскиот народ (Stoicescu, Naum, Petrescu-Birina 1900: 71). Во учебникот по географија од 1867 г., авторот Атанасеску ги запознава учениците од првите одделенија со континентите во светот, и сосема неочекувано го поставува прашањето: „Зошто и ние и Романците од Романија се нарекуваме Романци?“, за самиот да го даде одговорот: „И ние, и Романците од Романија се нарекуваме Романци бидејќи сме ист народ, и сме деца на Римјаните, кои владееја со сиот познат свет“ (Athanasescu 1867: 13). Слично, акцентот во останатите учебници по географија бил ставен на многубројноста и распространетоста на романскиот елемент во Македонија, а историските учебници главно содржеле лекции од историјата на Римската империја, при што Власите и Романците биле претставени како наследници на Римјаните (Abeleanu 1905: 27; Al Bagav 1994: passim).

3. Средните училишта

Во османлиска Македонија немало университети и врвот на образованието што македонските ученици можеле да го достигнат во својата татковина бил во средните училишта. Во нив, младите момчиња и девојки за прв пат се запознавале со природните науки и со светската книжевност. Тука ги изучувале мртвите јазици за кои што дотогаш можеби и не слушнале дека постојат. Во гимназиите македонските провинциски деца ги запознавале „своите предци“ Перикле, Цезар, цар Душан или хан Аспарух. Преку географијата и другарувањето ја откривале својата татковина. Во пансионите сиромашните ученици го добивале во изобилство тоа што нивните родители не можеле да им го обезбедат. На хартија, македонските средношколски установи биле вистинска *Alma mater* – мајка хранителка на учењето. Праксата покажала дека мајката била макеа. Овие гимназии по прво биле фабрики за преработка на младите македонски умови и производство на Бугари, Срби, Романци или Грци, кои што мајсторот пред да ги пушти во оптек ги обликувал по свој терк. Од нив излегувале редици жешки патриоти, кои покрај физиката и хемијата научиле да го сакаат својот кнез или крал, и кои што требале ваквиот патриотизам да им го пренесат на идните генерации.

3.1 Грчката машка гимназија во Битола

Грчката машка гимназија во Битола (1884/85–1911/12) била наследник на грчката полугимназија основана во 1838 година (Koltsidas 2008: 36). Како по правило, во трудовите што се занимаваат со историјатот на грчката битолска гимназија, и воопшто со грчките училишта во Битола, се потенцира дека сите овие училишта биле основани од самите битолчани. Намерата на грчките автори е да се истакне „фактот“ дека за разлика од останатите христијански училишта, кои биле финансирани од односните министерства за надворешни работи, грчкото образование во Битола и Македонија било плод на желбата на локалното население да се образува на грчки јазик (Tsállης 1932: 65-66; Koltsidas 2008: 86). Сепак, истите автори се демантираат себеси и признаваат дека грчката Пелагониска митрополија активно учествувала во основањето и одржувањето на училишта, во назначувањето на учители и во дистрибуцијата на бесплатни книги (Koltsidas 2008: 89), како и дека „преку (интервенцијата) на грчкиот конзул Георгиос Докос... средствата во нашата општинска каса значително се зголемија преку субвенции давани од грчкото Министерство за надворешни работи“ (Tsállης 1932: 65-66). Наставата во битолската грчка гимназија годишно ја посетувале околу 200 ученици. Најголемиот број од нив биле од Битола, а останатите доаѓале од Крушево и од влашките села во Битолско, Преспанско и Леринско (Koltsidas 2008: 82). Бидејќи најголемиот број на ученици во гимназијата биле Власи, кон кои што претендирала и романската пропаганда, биле вложени дополнителни финансиски средства за понатамошен напредок на грчката битолска гимназија и задржување на Власите. Затоа не треба да изненадува тоа што во 1884 г. грчката битолска прогимназија прераснала во полна гимназија, и што во наредниот период била сметана за најважната, или една од најважните и најдобрите грчки гимназии од Драч до Трабзон (Μόδης 1972: 14).

Наставата во гимназијата се изведувала на грчки јазик. Покрај старогрчкиот и модерниот грчки јазик, се предавале старогрчка литература и десетина други предмети (Koltsidas 2008: passim). Една од карактеристиките на грчката битолска гимназија бил квалитетниот наставнички кадар. Во целиот тек на постоењето на гимназијата во неа предавале само 36 професори, кои биле мошне внимателно одбрани. Речиси сите имале

високо образование, стекнато во Атина и Западна Европа. Дobar дел од овие наставници имале завршени после-дипломски студии, а неколку од нив биле доктори на науки (Koltsidas 2008: 94-95). Најголем број од наставниците (28) биле од Битола и битолските села Трново и Магарево, а останатите биле од други места во Македонија. Битолската гимназија била признаена од владата во Атина и од Атинскиот универзитет, што им овозможувало на матурираните гимназијалци да се запишат на грчките факултети без обврска да полагаат приемен испит. Она што изненадува, и покрај очигледно квалитетниот наставнички кадар, е дека завршените средношколци од грчката битолска гимназија имале право да се запишат на неколку европски универзитети, вклучително и универзитетот во Париз, без притоа да треба да положат приемен испит (Τσάλλης 1932: 65; Koltsidas 2008: 37).

Иако сите ученици во гимназијата биле Власи, Македонци или православни Албанци од Битола и регионот, а наставниците биле претежно Власи од Битола и битолските села, директорскиот кадар бил разнолик. Само двајца од осумте директори биле битолски Власи, додека останатите шестмина биле Грци од јужна Македонија, Епир и Атика.

3.2 Српската машка гимназија во Скопје

Првата српска гимназија во Скопје ги отворила своите врати на 19 ноември 1894 година и работела до почетокот на Балканските војни (*Споменица* 1934: 51). До есента 1904 г., кога во непосредна близина на Камениот мост, од десната страна на Вардар, било изградено ново српско училишта, гимназијата била сместена во приватни куќи (*Споменица* 1934: 74-77). Притоа, сите трошоци за изнајмување на училиштен простор и интернат, за изградба на новото училиште, за стипендии на пансионерите и за плати на професорите и директорите ги покривало српското Министерство за надворешни работи (Новаков 2014: 480).

Во 1896 г. биле регулирани условите за прием на гимназијалци. Учениците не смееле да бидат помлади од 10, а постари од 16 години. Тие требало да се изјаснат како православни Срби, да бидат потполно здрави, да имаат завршено основно образование, да положат приемен испит по српски јазик, математика и географија, и да поседуваат писмена препорака од митрополитот на Рашко–Призренската епархија, или од српските црковно–училишни општини. Со исклучок на младите скопјани, сите ученици во српската гимназија биле сместени во гимназискиот интернат. Меѓутоа, додека пансионерите што доаѓале јужно од Качаник, односно од Македонија, добивале стипендии и бесплатен престој во интернатот, учениците од Косово и Новопазарскиот санџак требало сами да го финансираат својот престој во пансионот (Новаков 2014: 474-479).

Поради србизирањето на презимињата на учениците и недостатокот на комплетна документација, не можеме точно да утврдиме колку од гимназијалците биле Македонци. Од достапните материјали се гледа дека во втората учебна година, од 105 ученици, 55 биле од Скопската епархија, 35 доаѓале од Стара Србија, 13 јужно од Шар Планина, а двајца од Србија (Симић 1897: 303-304). Во гимназијата предавале над 100 наставници, но само една третина од нив биле домородни. Поради недостатокот на обучен наставнички кадар, останатите професори доаѓале од Косово и Санџак. Само мал број од наставниците потекнувале од Кралството Србија, бидејќи „не смееја ни да припарат во гимназијата без дозвола од османлиските власти“, а властите ретко се

решавале да издадат таква дозвола (Новаков 2014: 535-536). Секако, ова било само изговор, бидејќи списокот на директори ни прикажува сосема поинаква слика. Од вкупно 14 директори, 10 доаѓале од Србија, а двајца од Црна Гора. Дури и останатите двајца директори, иако биле османлиски поданици, биле Срби од Пријепоље и Плевља (Новаков 2014: 276, 436, 552-557). Колкаво внимание се посветувало при изборот на директори, се гледа од податокот дека дел од директорите во оваа гимназија биле поранешни или идни министри во српската влада (Новаков 2014: 472-557).

Наставниот план во скопската гимназија бил речиси ист со оној во гимназиите во српското кралство. Единственото прилагодување со реалноста на теренот било вклучувањето на предметот турски јазик. Во српската гимназија во Скопје се изучувале тринаесет предмети. Најголем фонд на часови бил одвоен за српскиот јазик и историја, а наставата, доколку не ги сметаме часовите по турски и француски јазик, била изведувана исклучиво на српски (Новаков 2014: 488).

3.3 Бугарската машка гимназија во Солун

Бугарската гимназија во Солун била отворена на 5 октомври 1881 година (О, М и Б. 1902: 10-11) од Кузман Шапкарев, кој пристигнал во најголемиот македонски град со задача наменета од бугарскиот егзарх Јосиф, освен учителствувањето, „да ја насочува бугарштината во цела Македонија“ (Шапкарев 1934: 40).

Кратките спомени на првиот директорот на гимназијата, Божил Рајнов, оставаат впечаток дека во раните години од работењето на гимназијата финансискиот товар за нејзината издршка во најголема мера го носеле „македонските Бугари“, дарезливите солунски граѓани и солунската црковно-училишна општина (Рајнов 1934: 25). Горното сведоштво наведува на помислата дека Бугарската Егзархија воопшто не била инволвирана во уредувањето и финансирањето на солунската машка гимназија и дека истата била на товар на локалното македонско население. На тој начин се наметнува впечатокот дека бугарското образование било резултат на желбата на Македонците да се образуваат на бугарски јазик, за која што биле подготвени да жртвуваат значајни материјални средства. Меѓутоа, дури и во почетоците на гимназијата, Егзархијата не останала целосно настрана од финансирањето на оваа прва бугарска средношколска установа во Македонија (Божинов 1982: 36; О, М и Б. 1902: 12; Кандиларов 1930: 19), а од учебната 1883/84 година, Егзархијата и официјално станала главен финансиер на солунската гимназија. Всушност, Егзархијата била само медијатор при финансирањето на бугарските училишта во Македонија, бидејќи нејзиниот буџет бил обезбеден од Владата на Кнежевството Бугарија. Во 1892 година, бугарската влада веќе отворено се замешала во работата на гимназијата, откако по наредба на премиерот Стефан Стамболов за началник на Училишниот оддел во Цариград бил поставен неговиот послушник, Лазаров. Распоредувањето на директори и учители во Македонија, а во тие рамки и во солунската гимназија, го вршел директно Лазаров, но не по наредба на Егзархот, како што било дотогаш, туку по директива од бугарскиот премиер (Вардарски 1894: 8). Ваквата ситуација постепено довела до жестоки поделби и во солунската машка гимназија. Со оглед на тоа што за сметка на локалните македонски учители Лазаров отворено ги фаворизирал професорите од Кнежевство Бугарија, солунските учители се поделиле на Северњаци и Македонци. Првите ја имале сета власт. Како што забележува Петар Поп Арсов, „тие колат и бесат“, а македонските учители „кога влегуваат во гимназиската зграда се чувствуваат како во некоја турска

канцеларија, каде треба добро да ги обмислат своите зборови... инаку биваат прогласувани за сепаратисти и тешко на златната им службичка“ (Вардарски 1894: 35-36).

Со оглед на тоа што мнозинството ученици не биле од Солун, била купена куќа во која што бил сместен пансион. Всушност, улогата на пансионот и пансионерите била исто толку важна за бугарската пропаганда колку што била и самата гимназија. Пансионерите доаѓале од сите краишта на Македонија и секој од нив со себе го носел својот провинцијален дух. По завршувањето на учебната година, учениците добивале задолжение да соберат етнографски и фолклорен материјал од својот град или село, за да го презентираат пред целиот клас на почетокот од следната година. На тој начин, ученикот од Разлошко се запознавал со Костурско, а ученикот од Кумановско со начинот на живот во Серско (Стрџзовъ 1934: 287). Пансионот ја играл улогата на армијата во независните држави, бидејќи дружењето и разговорите ја креирале првата проекција за татковината кај младите Македонци. Притоа, присуството на ученици од Одринско и укажувањата на професорите што доаѓале од Бугарија, ја проектирале татковината на многу поголема територија.

Предметната програма во солунската гимназија ја сочинувале дваесетина предмети (Ивановъ 1898: 70-73). Сепак, фондот на часови за секој одделен предмет јасно покажува дека акцентот бил ставен на историјата, на бугарскиот јазик, како и на турскиот и францускиот јазик (Кандиларовъ 1930: 43). Со исклучок на часовите по грчки, француски и турски, наставата се изведувала исклучиво на бугарски јазик.

Учениците во солунската гимназија биле, со мал број исклучоци, родум од Македонија. На почетокот во гимназијата се запишувале сите оние што пројавувале таква желба. Затоа, не биле ретки случаите кога во првиот гимназиски клас еден до друг седеле 10 годишни деца и 22 годишни оженети момци. Вториот проблем со кој што гимназијата се соочила во своите први години била слабата подготовка на дојдените ученици. Со оглед на тоа што голем дел од учениците го завршиле своето основно образование во грчки училишта, ниту еден од нив не знаел да чита на бугарски, и, како што забележал Трајко Китанчев, ним им било полесно да зборуваат на грчки, отколку на бугарски! (Ивановъ 1898: 77)

Како учениците, исто и учителите во солунската гимназија биле во огромно мнозинство родум од Македонија (Кандиларовъ 1930: 86). Што се однесува, пак, до директорскиот кадар, слично како и во српските и грчките гимназии, доминирале директори кои пристигнувале од Бугарија. Првите седум директори од вкупно 14 директори во бугарската машка гимназија во Солун биле Бугари од Кнежевството. Од Бугарија дошле уште двајца директори, а петмина биле од Македонија (Кандиларовъ 1930: 80). Притоа, повеќемина од нив имале и завидна политичка кариера, како поранешни и идни министри во бугарските влади (Ташев 1999: passim).

3.4 Романскиот машки лицеј во Битола

Романскиот машки лицеј во Битола (1880-1913) бил првото и најзначајно романско средно училиште во Македонија. Доволен е само бегол поглед врз историјата на Лицејот, за да се види дека и ова средно училиште ги имало истите, или слични карактеристики со останатите средни училишта во Македонија. Платите за учителите, одржувањето на интернатот и стипендиите за сиромашните ученици ги покривало Министерството за надворешни работи на Романија (Минов 2013: 189). Наставната

програма во училиштето била преземена од програмите во Романија и прилагодена на реалните потреби на локалното население, со тоа што во наставата биле вклучени турскиот и грчкиот јазик. Иако сите ученици биле Власи, влашкиот јазик воопшто не бил користен во наставата. Предавањата, со исклучок на странските јазици, се одвивале на романски јазик.

Од списокот на ученици, наставници и директори што учеле и предавале во Лицејот до 1905 година, може да се забележи дека од 218-те ученици што го завршиле седмиот клас, 195 биле Власи од Македонија, а останатите биле Власи од Епир и Албанија. Влашкиот елемент доминирал и кај професорскиот кадар, бидејќи од 68 наставници дури 48 биле Власи од Македонија и Епир, 8 биле Романци од Кралството и од Трансилванија, а останатите 12 биле Турци, Грци, Ерменци, Французи и Албанци. Влашката доминација сепак не била карактеристична за директорскиот кадар. Иако во подоцнежните години од работата на Лицејот со него директорувале Власи, во првите 11 години директорите биле главно Романци од Трансилванија (Arginteanu 1905: 303-306). Единствениот Влаш директор во почетниот период бил отец Георгијаде Мурну, но тој, заедно со единствените влашки професори во учебната 1882/83 година, бил отпуштен по само неколку месеци, бидејќи барал наставата да се одржува „на мајчиниот аромански јазик, а не на романски“ (Минов 2013: 268-271).

4. Лекарите и пропагандата

Во османлиска Македонија силно се чувствувал недостатокот на квалификуван медицинаки кадар. Од таа причина, малобројните лекари ги заземале повисоките скалила во општествената пирамида, а странските пропаганди се натпреварувале да обезбедат патронажа врз македонските медицинари. Влијанието што го нудела лекарската професија им овозможувало на лекарите успешно да агитираат кај македонскиот народ во полза на своите работодавци. Затоа, во последната деценија на 19 век, министерствата за надворешни работи на балканските држави не штеделе средства за финансирање на своја лекарска фаланга во Македонија. Прва жртва во оваа борба за освојување на следбеници било токму македонското христијанско население, кое, за да ги задоволи своите основни хумани и здравствени потреби, било принудено да прави компромиси со себе и со својата национална свест.

4.1 Грчките лекари

Едно од средствата со кои што атинските државници планирале да освојат терен на сметка на останатите претенденти за Македонија, било финансирањето на грчки лекари, кои требало да ја зацврстат или „повторно да ја разбудат“ грчката свест кај македонското население (Βακαλόπουλος 1989: 83). Оттука, почнувајќи од 1880-те години, поголем дел од грчките лекари во Македонија биле финансирани од грчката влада, со посредство на грчките конзулати во Македонија (Βακαλόπουλος 1983: 47; Јовановски 2020: 99).

Кога се обработуваат активностите на грчките лекари во Македонија, едно од најзастапените мислења во бугарската историографија е дека тие биле воспитаници на медицинскиот факултет во Атина, со сомнителни медицински познавања. Притоа, се истакнува дека нивна првостепена задача била „елинизацијата на бугарското население“, а медицинските познавања биле само средство за остварување на целта

(Галчев 1994: 94). Што се однесува до првата теза, таа не соодветствува со вистината, бидејќи голем број од грчките лекари во Македонија дипломирале и специјализирале во Париз, Виена, Берлин и Грац (Τζιρίκου – Κακούλη 1996: 216-221; Παλακुरιάκου 2013: 52), и поради својата стручност биле уважени и ценети од османлиските власти. Втората теза наоѓа поткрепа и во изворната документација, која потврдува дека грчките лекари честопати ја користеле својата функција како параван за извршување на пропагандистички дејствија (Ѓорѓиев 2013: 48, 52).

Хипократовата заклетва добила дополнителен удар за време на т.н грчка македонска борба, кога грчките лекари целосно се ставиле во функција на грчката големодржавна политика. Во периодот од 1904-1908 година, покрај тоа што ги лекувале ранетите андартти, грчките лекари, во улога на интелектуална елита на грчката пропаганда во Македонија, извршувале редица функции што немале никаква допирна точка со медицината. Дел од нив биле главни соработници на грчките конзули и митрополити, дел раководеле со преносот на оружје и со вооружувањето на грчките чети во османлиска Македонија, дел имале задача да врбуваат борци во андартските чети, а дел биле и водачи на грчките револуционерни комитети (Минов 2016: 157-158).

Во грчки раце се наоѓале и најголемиот број на аптеки во Македонија. Овие дрогерии биле подобро снабдени со лекарства од сите останати аптеки во Македонија. Користејќи ја привилегираната положба, грчките аптекари ја злоупотребувале потребата на населението од лекарства за да агитираат во полза на грцизмот, а понекогаш преземале и мерки кои целосно се коселе со благородноста на нивната професија. Во тој контекст, индикативно е недатираното писмо што егзархиската црковна општина во Хрупишта го испратила до бугарскиот егзарх Јосиф I, во кое членовите на општината се жалат дека грчките духовни водачи во Костур им заповедале на аптекарите да ги трујат егзархистите, а десетина егзархисти веќе починале како последица на лекарствата купени во локалните грчки аптеки (Галчев 1994: 18).

4.2 Српските лекари

Со оглед на тоа што ниту бесплатното школување на Македонци во Србија, ни испраќањето на големи пратки учебници, ниту пак давањето на парична помош за училиштата не обезбедиле позначаен број на српски приврзаници во Македонија, српските пропагандни фактори биле принудени да бараат алтернативни решенија за унапредување на пропагандата. Така, во почетокот на 1889 година, во функција на раководител на „Одделението за училишта и цркви надвор од Србија“ при српското министерство за образование, Владимир Кариќ ја лансирал идејата за организирање на српски колонии во македонските градови. Кога кон крајот на истата година станал српски конзул во Скопје, Кариќ започнал својата замисла да ја спроведува на дело. Во контекст на неговиот план за унапредување на српската пропаганда преку дејствување на српски колонисти, било и пристигнувањето на првите српски лекари во Македонија. Сите тие, без исклучок, се наоѓале на платниот список на српското МНР. Притоа, нивна главна должност била бесплатно да им укажуваат помош на сите сиромашни приврзаници на српската пропаганда, и особено на приврзаниците на грчката и на бугарската пропаганда кои би побарале медицинска помош од српските лекари (Доклестик 1973: 314-315).

Приливот на српски лекари значително се засилил по Грчко–турската војна во 1897 година и отстапките со кои што османлиската влада ја наградила српската

неутралност во војната. Во писмо од 27.10.1897 година, бугарскиот трговски агент во Солун, Атанас Шопов, го информира МНР во Софија дека српската пропаганда определила десет лекари, кои требало да бидат испратени во Македонија со пропагандна цел. Лекарите биле распоредени на стратешки важни места за српската пропаганда и имале директна наредба бесплатно да го лекуваат егзархиското население што би побарало од нив помош. За разлика од првите српски лекари во Македонија, кои потекнувале од Србија, поголем дел од српскиот медицински персонал во првата деценија од 20 век, бил со македонско потекло (Минов 2016: 159).

4.3 Бугарските лекари

Во егзархискиот буџет за 1884/85 година за прв пат биле одделени материјални средства за училишни лекари (Галчев 1994: 143). Поголемиот број егзархиски лекари работеле и приватно, во сопствени ординации, но како егзархиски лекари биле должни да ги исполнуваат своите задолженија кон Егзархијата. Затоа, нивната плата и задолженијата биле определени со заповед од Бугарската егзархија. Така, секој лекар назначен од Училишниот оддел на Егзархијата бил должен „да дава бесплатна медицинска помош на секој сиромав Бугарин“, и, меѓу другото: „да ја буди националната свест кај Бугаринот во (назив на градот) и околината, секогаш кога ќе има контакт со него“ (Галчев 1994: 36). Со оглед на фактот што овие задолженија воопшто не се промениле до крајот на османлиската доминација во Македонија, се чини дека и по повеќе децениско дејствување на егзархиските црковно–просветни институции, националната свест кај „Бугаринот“ во Македонија не била разбудена ни до Балканските војни,³ или пак воопшто и не постоела во обликот во кој што бугарските институции сакале да ја претстават пред европската јавност.

Напорите на Бугарската егзархија да обучи и привлече образован медицински кадар од егзархиските средини не давале плод сè до крајот на 19 век. До 1897 година, само тројца егзархиски лекари биле образовани во западните медицински центри. Оттука, околностите налагале во играта да се вклучат фактори со поголема политичка и финансиска моќ. Бугарскиот трговски агент во Солун, А. Шопов, успеал да ја убеди бугарската влада дека испраќањето на бугарски лекари во Македонија е „моќно средство, силен лост за поттикнување на успехот на нашето дело... Можеби и нема друга професија која што толку успешно и толку сигурно ќе влијае врз населението, како лекарската“ и да го забрза процесот на испраќање на бугарски лекари во османлиска Македонија. Низ целото Кнежевство бил направен избор на стручни и интелегентни медицински кадри и во текот на 1898 година кон македонските градови се упатила елитна единица на лекари, назначени и финансирани од бугарското МНР (ДАРМ ф. БТА; Галчев 1994: 37,113, 122). Задолженијата на овие лекари биле слични со оние на медицинските лица што ги назначувала Бугарската Егзархија. Единствената разлика се состоела во тоа што тие поднесувале извештај за својата работа во МНР на Бугарија, или кај бугарските трговски агенти. Најголемиот дел од овие лекари биле упатени во локалитети каде што грчките или српските позиции биле посилни од оние

³ При назначувањето за егзархиски лекар во Драма, на 6.10.1911 д-р Михаил Крстев добил задолжение да ја разбуди националната свест на Бугаринот во Драма и околината. Само неколку дена претходно, Егзархијата го назначила д-р Кирил Георгиев за реонски лекар во Куманово. Притоа, во писмо од 29.09.1911 година, лекарот е известен дека „Егзархијата верува дека тој со полно сознание ќе го исполни својот долг кон народот, не само како лекар, туку и како Бугарин родољуб, кој никогаш не треба да го испушти случајот да ја буди националната свест кај нашиот народ“ (Галчев 1994, 36, 121).

на Егзархијата, за сметка на локалитетите каде што егзархиските позиции биле цврсти (Галчев 1994, 123).

Во 1898 година, бугарскиот трговски агент во Солун, Атанас Шопов, во писмо до бугарското МНР го засегнал прашањето за отворање на бугарски аптеки во Македонија и препорачал Министерството да им даде материјална помош на бугарските лекари во Македонија за да отворат аптеки (Галчев 1994: 46). Министерството го прифатило предлогот на Шопов и оттогаш сите аптеки што биле во рамките на бугарските ординации во Македонија официјално се наоѓале во сопственост на бугарските лекари, но реално биле финансирани од кнежевското Министерство за надворешни работи. Како и во случајот со бугарските лекари, една од главните цели на овие бугарски аптеки било „будењето на националната свест“ на македонското христијанско население. Тоа го потврдуваат редица извори. По повод отворањето на бугарската аптека во Воден, Егзархот Јосиф I истакнал дека „аптека(та) без сомнение ќе послужи и за закрепнување на националната свест на околното население“, а архиерејскиот намесник во Куманово, архимандритот Дионисиј, запишал дека „главна задача на аптеката во иднина е да биде изворот преку кој ќе се обезбедат средства за егзархиското училиште во Куманово и од неа се очекува да игра важна улога од национално гледиште“ (Галчев 1994: 176-177).

4.4 Романските лекари

Во последната деценија на 19 век и Романија сфатила дека медицината била моќно оружје на пропагандното бојно поле. Во 1893 година, романската влада започнала да го стипендира школувањето на неколку Власи на медицинскиот факултет во Цариград, со обврска, по завршувањето на студиите, да се вратат во Македонија и да работат како романски лекари. Во 1900 година дипломирала првата класа на романски стипендијанти, кои веднаш биле распоредени низ болниците во Македонија. Истата година, романската пропаганда се обидела да основа романска болница во Солун, но набргу следувало намалување на романските буџетски средства наменети за пропагандата во Македонија, со што и идејата за основање на романска болница во Солун останала нереализирана. Во секој случај, во споредба со малиот број на романски приврзаници меѓу влашкото население во Македонија, романската пропаганда располагала со завиден број на лекари и аптекари. Само во Битола „Романците“ имале тројца лекари, од кои еден бил хирург, а во неколку македонски градови функционирале и романски аптеки. За да се заобиколат бирократските пречки, овие романски лекари биле пријавувани како училишни лекари во романските училишта и платата ја примале од романското Министерство за образование и вероисповед. Притоа, тие биле задолжени да му укажуваат бесплатна медицинска помош на сиромашното про-романско население и да ја разбудат романската националната свест кај Власите (Минов 2013: 319-320).

Главните аргументи со кои што бугарските историчари ги напаѓаат учебниците на останатите христијански православни држави што се употребувале во училиштата во османлиска Македонија се: 1) Тие го минимизираат или целосно го премолчуваат периодот кога Македонија била под туѓа власт; 2) При описот на населените места во Македонија се истакнуваат исклучиво моменти од српската или грчката историја, без да се спомнат симболите што го одразуваат наводниот бугарски карактер на Македонија.

Грчките автори со гордост го истакнуваат „фактот“ дека за разлика од останатите христијански училишта во османлиска Македонија, кои биле финансирани од односните министерства за надворешни работи, грчкото образование во Македонија било плод на желбата на локалното население да се образова на грчки јазик.

Српските и романските автори ја потенцираат хуманата улога на своите лекари во Македонија – да ги лекуваат болните Срби или Романци и да ги заштитуваат од стремежите на другите пропаганди, додека инородните лекари ги карактеризираат како пропагандисти кои биле финансирани од односните министерства и кои агитираат кај беспомошниот сиромашен слој на населението.

Сите обвинувања се несомнено точни. Во српските учебници по историја е обработен само краткиот дел од Средновековието кога Македонија била дел од српската држава. Во романските историски учебници се зборувало само за Римската Империја, чие чедо биле и „Романците“ од Македонија. Во грчките учебници акцентот бил ставен врз античката историја и докажувањето дека не постоела никаква разлика помеѓу античките Грци и античките Македонци. Во однос, пак, на средните училишта, точни се наводите дека романското и српското МНР биле единствените финансиери на романските и српските гимназии во Македонија, како и дека главнината од средствата на бугарската гимназија во Солун ја обезбедувала Егзархијата, чиј буџет бил обезбеден од бугарската влада. Точни се и обвинувањата за пропагандната улога на грчките и на бугарските лекари.

Но ако сите наведени обвинувања се издржани, не значи дека и оние што ги упатуваат отровните стрели се невини во целата приказна. По истиот урнек по кој во српските, грчките и во романските учебници се премолчува бугарската власт во Македонија, во бугарските учебници по историја најчесто немало ниту збор за периодот од Средниот век кога Македонија се наоѓала надвор од бугарскиот државен опфат. Како и во случајот со историските учебници, читанките и учебниците по литература ја претставувале Македонија како историски дел од националното тело, во кој што живеат Бугари, без да се истакне присуството на другите етнички групи. Исто како и останатите средни училишта кои биле финансирани од матичните држави, и грчката гимназија во Битола примала значителни суми од Цариградската Патријаршија и од грчкиот конзулат во градот, односно од грчкото МНР. Обвинувањата на српските и на романските автори за пропагандната улога на бугарските и на грчките лекари се оправдани, но и српските лекари добивале плата од српското МНР, а романските лекари во Македонија биле финансирани од романското Министерство за образование, со цел, како и нивните грчки и бугарски колеги, да ја разбудат посакуваната национална свест на своите пациенти.

Разликите се инцидентни, а сличностите многубројни за да бидат сметани за случајност. Оттука, доколку моделот по кој што дејствувала барем една од четирите балкански држави на теренот во османлиска Македонија го сметаме за класична пропаганда, заклучокот за дејствувањето на останатите три држави е неминовен.

BIBLIOGRAPHY:

- Abeleanu, D., 1905. *Turcia Europeană, Geografia fizică și politică pentru școalele Române din Macedonia, Albania, Epir și Tesalia*. București: Tipografia "Universitară" A.G. Brătănescu.
- Al Bagay, A., 1994. *Carti di Aleadziri (Tră Clasili II, III, IV tsi vin dură Abitsidar)*. Constanța: Cartea Aromână.
- Αγγελόπουλος, Α. Α., 1973. *Αι ζένοι προπαγάνδαι εις την επαρχίαν Πολυανής κατά την περίοδον 1870-1912*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Αγγελόπουλος, Α. Α., 2020. Αρπαγέντες, αμφισβητούμενοι ή κλειστοί τόποι λατρείας στη Μακεδονία μεταξύ 1870-1912, λόγω Βουλγάρικης και Ρουμάνικης Προπαγάνδας. Περιπτώσεις στο Βιλαέτι Μοναστηρίου (Βιτωλίων) και συγκεκριμένα στη Μητρόπολη Μογλενών. *Eusebius Lab International Working Papers Series*, 9, 1-12.
- Argintineanu, I., 1905. Raportul despre mersul Liceului în curs de 25 de ani. *Lumina* III/10, 293-309.
- Athanasescu, D., 1865. *Abecedaru Romănescu trā Românlji d'in drerta a Dunareljei*, București: Tipografia Lucrătoriloru Asociați.
- Athanasescu, D., 1867. *Terrascriptiune scurtă trā feciorilji și fetele da clasa I și II primariă*, București: Stambatoria a Lucrătoarelor Asociați.
- Божинoв, В., 1982. *Българската просвета в Македония и Одринска Тракия*. София: БАН.
- ДАРМ, фонд Бугарско Трговско Агентство – Битола, мф. 4297, ф.331, оп.1, ае.35, с.1-31, Битола, 15.11.1898
- Доклестик, Љ., 1973. *Српско-македонските односи во 19 век*. Скопје: НИП Нова Македонија.
- Единъ Македонецъ, 1902. *Българската пропаганда въ Македония и Одринско*. София: Илия А. Весеvъ
- Елдъров, С., 1993. *Сръбската въоръжена пропаганда в Македония 1901-1912 г.* София: С. Елдъров.
- Галчев, И., 1994. *Здравно-социалната дейност на Българската екзархия в Македония и Тракия (1870-1913)*. София: Юруков.
- Гацевъ, Н., 1934. Солунската българска търговска гимназия, In: В.Н. Алексиев ed, *Сборникъ Солунъ*. София: Художникъ, 292-306.
- Георгиев, В. и Трифонов, С. eds, 1995. *Гръцката и сръбската пропаганди в Македония : Краят на XIX - началото на XX в. : Нови документи*. София: МНИ.
- Горѓиев, В., 2013. *Апостол Петков Терзиев – Кралот на Блатото*. Скопје: ДАРМ – Македоника Литера.
- Гоцев, С., 1991. *Борби на българското население в Македония срещу чуждите аспирации и пропаганда 1878-1945*. София: Унив. изд. Св. Климент Охридски.
- Хаджиниколова, Е., 2006. Сръбската културно-политическа пропаганда в Македония през 70-те години на XIX в.–нова форма за асимилация на български земи. *Македонски преглед*, 29(4), 81-102.
- Иречекъ, Й. К., 1886. *Историята на Българитъ*, Търново: Научно списание.
- Ивановъ, Ю., ed. 1898. *Съчинения на Трайчо Китанчевъ*. София: Д. Головъ.
- Иванов, Н., 2007. Ролята на Йован Бабунски в сръбската въоръжена пропаганда. *Македонски преглед*, 30(4), 149-156.
- Јовановски, Д., 2020. *Харилаос Трикупис и Македонија. Гръцката балканска политика и османлиска Македонија 1882-1895 година*. Скопје: Бато и Дивајн.
- Кайчев, Н., 1997. „Маѐдоно-српска цареvина“ срещу „Западното българско царство“, митът „Македония“ в българските и сръбските учебници по история. In: И. Конев et al. eds. *Предци и предтечи. Митове и утопии на Балканите*. Благоевград: Международен

- университетски семинар за балканистични проучвания и специализации при ЮЗУ “Неофит Рилски“, 396-411.
- Кайчев, Н., 2003. Пространството „Македония“ в Българските и Сръбските учебници по литература (1878-1912), In: Н. Христова, ed. *История, Образование, Континуитет и Промяна*. Благоевград: УИ ЮЗУ „Н. Рилски“, 53-65.
- Кайчев, Н., 2006. *Македонийо възжелана, Армията, училището и градежът на нацията в Сърбия и България (1878-1912)*. София: Парадигма.
- Кандиларовъ, С. Г., 1930. *Българските гимназии и основни училища въ Солунъ*, София: МНИ.
- Кънчовъ, В., 1899. *Отечествоведение, Учебникъ за четвърто отделение съставенъ споредъ новата Екзархийска програма*. Пловдивъ: К.Г. Самарджиевъ.
- Καράβας, Σ., 2002. Περί κοινότητος ελληνικής εν Κιλκίς, 1901. *Αρχαιοτάξιο*, 4 (Μάϊος), 6-32.
- Καρδάρας, Δ. Χ., 1995. Η ρουμανική προπαγάνδα στη Νοτιοδυτική Μακεδονία κατά την δεκαετία του 1880. In: *Πρακτικά του ΙΕ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (27-29 Μαΐου 1994)*, Θεσσαλονίκη: Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, 251-268.
- Κουλούρη, Χ., 1988. *Ιστορία και γεωγραφία στα Ελληνικά σχολεία (1834-1914)*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Koltsidas, M. A., 2008. *Greek Education in Monastir – Pelagonia*. Thessaloniki: Kyriakidis bros.
- Константинова, Ю., 2008. Стефанос Драгумис като идеолог и вдъхновител на гръцката въоръжена пропаганда в Македония (края на XIX - началото на XX век). *Исторически преглед*, LXIV (5-6), 211-231.
- Лелъова, Р., 2010. Българските църковни общини срещу гръцката пропаганда в Македония (1878-1903 г.). *Македонски преглед* 33(3), 69-84.
- Λιάνας, Μ. Γ., 2014. Η ρουμανική εκπαίδευση και προπαγάνδα στη Θεσσαλονίκη. In: Π. Τζουμέρκας ed. *Χριστιανική Μακεδονία. Η ενδοχώρα της στον κόσμο της ορθοδοξίας της Χερσονήσου του Αίμου*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, 160-165.
- Маркова, З., Дойнов, Д. eds., 1994. *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските българи 1878 – 1944*, т. 1. София: МНИ.
- Минов, Н., 2013. *Влашкото пращање и романската пропаганда во Македонија 1860-1903*. Скопје: Арс Либрис.
- Минов, Н., 2016. Хипокритски кон Хипократ. *Годишен зборник на Филозофскиот факултет*, кн. 69, 155-171.
- Μόδης, Γ., 1972. *Ο διηγηματογράφος του Μακεδονικού Αγώνος*. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Н. Д., s.a. *Бугарска пропаганда у Македонији и македонско питање*. s.l.
- Νικολαΐδου, Ι. Ε., 1995. *Η ρουμανική προπαγάνδα στο Βιλαέτι Ιωαννίνων και στα βλαχόφωνα χωριά της Πίνδου- τ. Α΄ (μέσα 19ου αι. - 1900)*. Ίωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών.
- Новаков, Ж. А., 2014. *Средње српске школе у Османском царству (1878-1912)*. Докторска дисертација. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет.
- О, М и Б., 1902. *Погледъ върху дѣятелността на Българската Екзархия 1877-1902*. Leipzig: Centralbuchdruckerei.
- Παλακυριάκου, Κ., 2013. Ο Μακεδονικός Αγώνας στο νομό Σερρών, από τα αρχεία του Ελληνικού Υποπροξενείου Σερρών και από τα ανέκδοτα απομνημονεύματα Σερραίων Μακεδονομάχων. In: *Β΄ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή, Σέρρες, 6-9 Απριλίου 2006, Πρακτικά, Α΄ Τόμος*. Σέρρες: Δήμος Σερρών, 37-60.
- Петров, П., Темелски, Х., 2003. *Църква и църковен живот в Македония*. София: МНИ.
- Rinetta, M., 1928. Propaganda politico-cultural-națională bulgară în Macedonia. *Frățilia*, II, 94-95.
- Райновъ, Б., 1934. *Преди половинъ векъ*. София: Държавна печатница.
- Събев, Т. ed. 1992. *Дневник. Български екзарх Йосиф I*. София: Военно издателство.

- Шапкаревъ, К., 1934. Предистория на солунските български гимназии, In: В. Н. Алексиев ed, *Сборникъ Солунъ*. София: Художникъ, 37-43.
- Шешум, У., 2013. Друштво против Срба 1897-1902: Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско-македонско одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897-1902. *Српске студије* 4(4), 73-103.
- Симић, С. С., 1897. *Српске школе у Скопљанској епархији, Подаци за годину 1895/6*. Београд: Дело.
- Σωτηρόπουλος, Κ. Χ., 1961. *Η ανθελληνική προπαγάνδα και το “Μακεδονικόν ζήτημα”*. Αθήνα: Δέυτερα.
- Σπηλιωτόπουλος, Θ. Α., 1905. *Οι βλαχόφωνοι Έλληνες και η Ρωμουνική προπαγάνδα*. Αθήνα: Το Κράτος.
- Споменица четрдесетогодишњице Државне мушке гимназије у Скопљу 1894-1934*, 1934. Скопље: Немања.
- Stoicescu, V., Naum, I. C., Petrescu-Birina, C., 1900. *Abecedar Macedo-Român*. Bucuresci: Imprimeria Statului.
- Стрџовъ, Г., 1934. Първи стџпки на солунската гимназия, In: В. Н. Алексиев ed, *Сборникъ Солунъ*. София: Художникъ, 285-291.
- Ташев, В. Т., 1999. *Министрите на България 1879-1999*. София: АИ Проф. Марин Дринов.
- Тошев, Д., 1998. Гръцката въоръжена пропаганда в Македония (1903-1912 г.). *Военноисторически сборник*, 67(5), 26-50.
- Трайкова, В., 1988. *Гръцката пропаганда в Македония 1876-1903 г.* докторска дисертация. София.
- Трайкова, В., 1994. Србската пропаганда в Македония до 1893 г. и борбата срещу нея. *Македонски преглед*, 17(2), 21-46.
- Трајковић, Ж. М., 2015. Бугарска пропаганда у јужним деловима Старе Србије уочи Првог светског рата. *Лесковачки зборник*, LV, 35-50.
- Τριάρχης, Φ., 2002. Η περίπτωση του χωριού Πετρούσα. Η προσπάθεια διείσδυσης της βουλγαρικής προπαγάνδας. *ΠΕΣΔ* (3), 581-587.
- Τρίτος, Μ., 2004. *Το τάγμα των Λαζαριστών και η ρουμανική προπαγάνδα*. Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος.
- Τσάλλης, Π., 1932. *Το δοξασμένο Μοναστήρι, Ήτοι ιστορία της πατριωτικής δράσεως της πόλεως Μοναστηρίου και των περιχώρων από του έτους 1830 μέχρι του 1903*. Θεσσαλονίκη: Οδυσ. Θεοδωρίδου.
- Τζινίκου – Κακούλη, Α., 1996. *Γιατροί στον μακεδονικό αγώνα*. Θεσσαλονίκη: Μαϊάνδρος.
- Βακαλόπουλος, Α. Κ., 1983. *Ο Βόρειος Ελληνισμός κατά την πρώιμη φάση του Μακεδονικού Αγώνα (1878-1894), Απομνημονεύματα Αναστασίου Πηχεώνα*. Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies.
- Βακαλόπουλος, Κ., 1989. *Το Μακεδονικό ζήτημα: γένεση, διαμόρφωση, εξέλιξη, λύση, 1856-1913*. Θεσσαλονίκη: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη.
- Ванков, И. Н., 1905. *Из архивата на Министерството за народното просвещение: 1878/79–1884/85*. София: Държавна печатница.
- Вардарски, 1894. *Стамболовцината въ Македония и нейните прѣдставители*. Виена: Бр. Попеви.
- Zervas, G. T., 2010. *Resurrecting the Past, Constructing the Future: A Historical Investigation on the Formation of a Greek National Identity in Schools, 1834-1913*, Dissertation paper. Chicago: Loyola University.